

Сергій Довгань
(Київ)

ЖИТЛО В СИСТЕМІ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Українське житло пройшло тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність з житлом східнослов'янських, а частково і західнослов'янських народів, коріння якого сягає будівельної традиції як докиївської доби, так і періоду Київської Русі. Проте лише у XVI–XVIII ст. воно набуло етнічної виразності, ставши найяскравішим символом української народної культури та ознакою духовності української нації.

Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, за висловом Т. Г. Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків. «Біла, з теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, – писав Олександр Довженко, – архітектурна праматір пристанища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без “можна?” і без “увійдіть”, житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені і квітів»¹.

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Вона захищала людей не лише від несприятливих природних умов, а й від ворожих темних сил. Тож не випадково, що кожна її деталь, кожна річ і знак мали естетичну та магічну спрямованість.

Життєдайність світоглядних уявлень у концентрованому вигляді втілювалася також у обрядовому оформленні житла. Українська оселя – це той мікрокосм, у якому її мешканці були захищені від негативного впливу зовнішніх сил. Цьому слугувала складна система оберегів,

символічних знаків, обрядів, звичаїв, замовлянь, що в цілому становило духовну ауру житла. Саме в такому контексті стає зрозумілою доцільність надзвичайно складної і різнопланової системи звичаїв, пов'язаних із забезпеченням захищеності житла. З цією метою використовувалися всі можливі, з погляду народних уявлень, засоби, нерідко протилежні: і демонологічні, і християнські, і такі, що ґрунтувалися на раціональному народному досвіді².

Житло для селянина було центром його всесвіту, місцем, де проходило все життя – від колиски до могили. Тому коли будували нову хату, намагалися зробити все, дотриматися всіх звичаїв, засторог, навіть найменших забобонів, щоб повернути до себе всі добрі сили, багатство, щастя та благополуччя³.

Українці виробили систему звичаїв, пов'язану з вибором місця для будівництва хати, з обрядовим оформленням закладин, з визначенням часу для будівництва, з ритуалізацією входин, із нормами спілкування домочадців із сусідами, гостями. Непересічне значення серед усієї сукупності ритуалізованих дій мала система обрядів, звичаїв та прикмет, що визначала вибір місця. Головна вимога при обранні місця для забудови – його «чистота» як в екологічному, так і духовному значенні. Досвід поколінь підказував, що ним могло бути «дикє поле», на пагорбі, де немає вологості, зручне для під'їзду, з виходом до річки або низини. Якщо земля під забудову колись переорювалася, потрібно було дати їй «відпочити»: ділянку обгороджували і ніхто протягом року не мав права ступити на неї⁴.

Існувала складна система ознак, за якими не можна було зводити житло, зокрема там, де раніше була дорога, на перехресті, на межі, бо «неспокій в хаті буде», на місці старих поховань. Боялися ще «чортових місць» – так називали на селі місця, де дуже часто траплялися нещасні випадки. Чортовими також вважали місце, де була корчма або млин (вітряк). Інколи неподалік таких місць ставили дерев'яні хрести, які відвертали злих духів від них. Поганою прикметою вважалося будувати хату на тому місці, де збереглися залишки старої хати, бо літні люди вірили, що в такій землі зберігається негативна енергія⁵. Українці віддавали перевагу гарним сусідам, спілкування з якими вважалося не

менш важливим, аніж із близькими родичами. Отже, народний принцип забудови був таким: хата ставилася на «чистоту» і для «чистого».

Про «чистоту» місця свідчила низка народних прикмет, повір'їв та ворожінь. Правильність вибору місця забудови раніше перевіряли за допомогою обрядів, більшість з яких виконували чоловік як глава родини або син. Ось деякі з обрядів. Коли місце для забудови було вже обране, господар запрягав коня та оборував навколо тієї ділянки так, щоб вийшло коло, яке служило оберегом, «щитом» від злих духів. Після цього господар брав коня і переводив його через обрану ділянку. Якщо кінь ішов і не пручався, місце вважалося добрим, а якщо кінь вагався і зупинявся, то господарі ще раз освячували землю або шукали іншу ділянку⁶. Крім коня, для вибору місця під майбутнє житло також використовували корову. На певній ділянці, де планувалося будувати хату, випускали худобу і залишали її доти, доки вона не вляжеться пережовувати жуйку. Це місце і вважалося найкращим для побудови хати⁷. Також місце вважалося добрим, якщо на нього ляже собака, адже за народними віруваннями собака є «сторожем» хати і відчуває те, чого не може відчувати людина. Вона відчуває наміри людей, їхні настрої.

Інший обряд звичайно виконувала жінка. Рано, щойно зійшло сонце, господиня мала зварити одне яйце, яке кропилося свяченою водою. Потім, узявши його, ставала на обрану ділянку і клала яйце на землю, після чого читала молитву «Отче наш!» і перехрещувала обране місце. Якщо після молитви яйце не покотилося, не змістилося на жоден сантиметр і не дало тріщин, то таке місце вважалося спокійним і придатним для забудови. Після цього те яйце закопували на тому ж місці, де його вперше поклали. Якщо ж зміщалося або тріскалося, то в жодному разі не можна було будувати на такому місці⁸.

Найчастіше обряди-ворожіння тривали з вечора до ранку, до сходу сонця, що мало символічне значення. У народній демонології ніч виступає як час, коли діють чорти, відьми, упирі, отже, виявити їх легше саме вночі. Вірили, що звір, плазун, «нечистий дух», диявол бере хліб лише в «нечистому місці», а в чистому – ніколи⁹.

Незважаючи на усталену систему магичних дій або передбачень щодо вдалого

вибору місця для забудови, традиційна культура українців містила ритуали, що забезпечували очищення як «нечистого» місця, так і вже збудованої хати. До XVII ст. переважно вдавалися до магичних дій, уявляючи землю живою істотою і відповідно до цього робили все, аби вона «заспокоїлася»: на ній нічого не сіяли, не будували і навіть не ходили. Пізніше, продовжуючи використовувати всі ці магичні дії, місце під будову почали освячувати, запрошуючи для цього священників.

Така духовна синкретичність була характерною і для закладин хати, що супроводжувалися низкою обрядів. Вони для періоду пізнього Середньовіччя визначалися широким діапазоном історичних на шарувань: від архаїчних магичних дій до християнізованих дійств. До перших відносили жертвування на честь покровителя дому. Жертвою, як правило, була курка, якій відрубували голову на порозі дому і закопували під фундамент. Вважалося, що тим самим позбавляли смерті когось із родини й особливо того, хто першим входив до нової хати¹⁰. Пізніше магичний ритуал закладин обмежувався тим, що просто за день до новосілля впускати в нову хату на ніч чорного kota або чорного півня. Заносили діжу, ікону з образом святого мученика, коцюбу і лопату для хліба¹¹.

Колись першим у будинок вводили сплутаного коня, ймовірно, як символічну жертву, а також щоб продемонструвати добротність і просторість житла¹².

З утвердженням християнських цінностей ритуальні дії закладин і входин зазнавали істотних трансформацій, дедалі більше включаючи християнізоване освячення. Починали будувати житло при перших променях сонця та в присутності всіх членів родини. Спочатку землю кропили свяченою водою, а потім господар малював палицею на ділянці хрест, а родина в цей час читала молитву. У центрі майбутнього будинку, на місці, де планували звести піч або ж на покуті, ставили лаву, застелену рушником, а на неї – хрест, букет квітів, хліб, сіль кварту з водою або вином.

Ритуальна дія починалася з того, що господар забудови закладав щось під усі чотири кути майбутнього житла, найчастіше – зерно. Часто використовували колоски пшениці (по одному колоску під кожен кут – «щоб господарство до ладу було»), клали ще і гроші (монети), «щоб родина

у достатку жила», сипали мак, «щоб діточки були здорові». Траплялися випадки, коли під кути хат закладали шкаралупу з освячених крашанок, писанки. Адже люди вірили, що в них зберігається добро та «святий дух», бо писанки та крашанки часто зберігали за образами. Крім того, писанка у світогляді українців слугує оберегом¹³. Іноді, слідуючи архаїчним традиціям, під головний кут будинку заривали череп або голову великої рогатої худоби, коня, вівці або барана, собаки, кішки, курки або півня. Потім старший майстер брав рушник з хлібом, цілував його і зі словами «Господи, допоможи!» починав роботу. Рушник, а іноді відріз тканини і гроші (свого роду аванс) майстер забирав собі¹⁴.

За уявленням українців, кожна частина хати мала символічне значення і тією або іншою мірою зазнавала впливу ворожих зовнішніх сил. Аби позбутися такого впливу, кожна з частин житла освячувалася ритуальними діями та обрядами. Щоб житло було довговічним, перший камінь майстри прагнули закласти в той момент, коли над ними пролітав ворон. Відповідно до звичаїв, гроші, зерно, хліб, вино, трави, квіти, злаки, часник, овечу шерсть, лампадки, ікони, ладан, освячену воду, проскурки й інші предмети жертвовної атрибутики, як і перший камінь і перший глиняний вальок, обов'язково повинен був закласти господар житла¹⁵.

Наступний важливий етап у будівництві житла – зведення (піднімання) сволока. Сволок займав важливе місце в сільській хаті, тому йому надавали обрядового значення. З його зведенням пов'язувалося особливо багато магічних дій та обрядів, зумовлених тим, що сволок у традиційній українській хаті вважався місцем перебування домашнього божества. Через це його особливо майстерно прикрашали, оздоблюючи обереговим зіллям та квітами, і також ретельно обставляли ритуальними діями при здравному закладенні. Під його «голову», повернену відповідно до світоглядних уявлень українців на схід сонця, закладали різні предмети, освячені в церкві, найчастіше – ладан (як оберіг від ударів блискавки), на іншому (глухому, хвостовому) кінці сволока – шматочок хліба, сіль, гроші («для багатства») і вовну («для сухості і тепла»). Під час зведення сволока не можна було стукати, щоб дим не йшов назад у будинок. Також

під час встановлення сволока, вважалося поганою прикметою, якщо він давав тріщину або без причин падав. Тоді це було знаком, що в цій хаті неспокійно. У таких випадках робили інший сволок або ще раз освячували. Часто сволок переносили зі старої хати в нову.

На сволоці вирізьблювали хрест і кілька рядків молитви, імена членів родини. За сволок клали пучки часнику, полину, щоб відлякувати злих духів. Він підтримував дах хати і слугував своєрідним орієнтиром у сфері прикмет, адже по тому, яким вдається сволок – люди судили і про майбутнє життя в новій хаті¹⁶. Зазвичай після зведення стін і їх перекриття майстер прибивав до сволока хрест і квіти. Господар у свою чергу прив'язував до нього кожуха або кожущка («щоб у будинку було тепло»), скатертину («для чистоти і порядку»), хустку з хлібом і сіллю («щоб у будинку завжди були хліб і сіль»). Хустка, хліб і сіль призначалися в подарунок майстрові.

Обрядовість на завершення будівництва поєднувала в собі і традиційну оберегову символіку, і обрядове вшанування господарів оселі. Центральним атрибутом завершення будівництва була «квітка» – хрест, прикрашений рушником, житніми колосками та квітами, прикріплена на гребені даху. Вона слугувала не лише за знак закінчення робіт, а й була символом духовного очищення оселі, щоправда, підкріпленого цілою низкою магічних дій. Було прийнято, наприклад, залишати на певний час непокритою якусь частину даху над сіннями, вірячи, що через цей отвір відлетить усе зло; після кількох днів після новосілля його закривали. Ідея незавершеності реалізувалась і в інших формах. Наприклад, під час білення хатини, на печі «щоб не було видно стороннім» залишали частину стіни небіленою. Відразу ж після закінчення будівництва в будинок вносили освячені гілки верби: вважалося, що блискавка у вербу не б'є. Маленькі вітки складали на печі (згодом їх використовували для миття голови), а більші виносили на горище і прикріплювали під дахом¹⁷.

Встановлення «квітки» ставало водночас знаком обрядового увінчення господарів, їх вітали майстри, сплітаючи для них вінки та об'язуючи житніми перевеслами, обливали водою або везли купати на

річку¹⁸. Продовженням обряду увінчення були входини (переходини), що також включали різноманітні магічні дії. День переходин набував магічного значення – він мав бути щасливим, а це – день перед повним місяцем, бо лише він давав усього повного в хаті. Особливо символічним був звичай першого новосела, котрий мусив узяти на себе всю нечисту силу, тобто мав стати жертвою. Ним була якась із домашніх тварин – півень, кіт, гуска або кінь, що повинні були переночувати в новій хаті: якщо з ними не сталося за ніч нічого поганого, можна було вселятися і домоцядцям. Було прийнято першим переступати поріг старшому в сім'ї (батько одного з молодих господарів, а за його відсутності – кум або найближчий родич), він іконою або хлібом і сіллю благословляє на всі сторони нове житло, після чого встановлює ікону в червоному кутку. Потім із хлібом на вишитому рушнику виходить з будинку і благословляє молоде сімейство на щасливе і довге життя в новій хаті. Молоді господарі беруться за кінці рушника, і батько вводить їх у нову оселю. За ними входять діти, родичі, сусіди і всі інші, кого запросили на святкування «переходин» («новосілля»). Найстаріша жінка (мати одного з молодих господарів, кума або близька родичка) посипає їх зерном і дрібними грішми, бажаючи всім щастя в новому будинку. Гості ж у свою чергу приходили із хлібом. Також кожен із запрошених приносив подарунок господарям. Ним міг бути посуд, побутові тканини, меблі – усе, що потрібно для життя в новому помешканні – подарунки, які мали практичне значення. Адже вважалося поганою прикметою переносити старі меблі, посуд, та інші речі в нове житло. Тому гості заздалегідь знали, що потрібно подарувати господарям нового житла. Після цього відбувалося святкове частування, під час якого кожен з гостей бажав доброго та щасливого життя господареві та його родині в новій хаті. Переходини обставлялися обрядово-магічними діями, серед них – входини з цінностями родинного вогнища – вогнем із старого вогнища, хлібом або тістом із діжею, півнем і кішкою, хлібною лопатою, на якій мав перебиратися в нову оселю домовик¹⁹.

Обрядово-ритуальне оформлення української оселі уособлювало оригінальність народної культури українців та своєрідність

їхньої ментальності. Те, що ядром обрядової культури була обрядовість, пов'язана з житлом, родинним вогнищем і родиною, хай побіжно, але свідчило все ж про давню землеробську основу етнічної ментальності – прив'язаності до своєї землі, батьківського краю та рідної оселі. Синкретичність обрядової культури, яка зберігала глибинні пласти, вказувала на те, що українці – народ з надзвичайно розвиненим магічним мисленням, з великою магічною традицією.

Народна, зокрема традиційно-побутова, культура – невичерпне джерело духовності нації, на якій ґрунтується етнічність, національні символи та атрибути; вона є основою ментальності нації, що формується століттями. Водночас традиційно-побутова культура позначена історичною специфікою, відтворюючи ментальність суспільства того або іншого періоду історії.

¹ Електронний ресурс: Публікації: 20 травня 2008 13:51/Архітектура, Побут. Особливості побудови народного житла: <http://mamajeva-sloboda.ua/publ.php?id=3>.

² Електронний ресурс: Лекція 12. Матеріальна культура в системі звичаїв та обрядів: <http://etno.us.org.ua/book1/lecture12.html>.

³ Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини: Альбом. – Х., 2004. – С. 75.

⁴ Електронний ресурс: Лекція 12.

⁵ Архів В. А. Косаківського. – Ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 2.

⁶ Там само. – Спр. 41, арк. 3.

⁷ Сілецький Р. Поставлю хату і кімнату // Берегиня. – 1992. – С. 60.

⁸ Архів В. А. Косаківського. – Ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 3.

⁹ Сілецький Р. Зазнач. праця. – С. 61.

¹⁰ Електронний ресурс: Лекція 12.

¹¹ Архів В. А. Косаківського. – Ф. 1, оп. 1, спр. 39, арк. 3.

¹² Українці. – М., 2000. – С. 193.

¹³ Архів В. А. Косаківського. – Ф. 1, оп. 1, спр. 39, арк. 2.

¹⁴ Українці. – С. 192.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Архів В. А. Косаківського. – Ф. 1, оп. 11, спр. 36, арк. 4.

¹⁷ Українці. – С. 193.

¹⁸ Архів В. А. Косаківського.. – Ф. 1, оп. 13, спр. 19, арк. 2.

¹⁹ Там само. – Спр. 31, арк. 2.